Київський університет імені Бориса Грінченка

ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ

Енциклопедичний словник-довідник

Київ — 2023

УДК 14:930.1(038)(07)
Ф56

Рекомендовано до друку Вченою радою
Київського університету імені Бориса Грінченка
(*протоколи № 9 від 31.10.2019 р.; № 5 від 09.06.2021 р.; № 2 від 30.03.2023 р.*)

Рецензенти:
Кудряченко А. І., директор Державної установи
«Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України»,
доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;
Лях В. В., завідувач відділу історії зарубіжної філософії
Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, доктор філософських наук, професор;
Чупрій Л. В., професор кафедри філософії і політології
Університету державної фіскальної служби України, доктор політичних наук.

Редакційна колегія
В. О. Огнев'юк (голова), О. С. Александрова, Р. О. Додонов, Ю. В. Омельченко

За загальною редакцією *В. О. Огнев'юка*

*Видання надруковано за підтримки Благодійної організації
«Благодійний фонд сприяння розвитку освіти імені Б. Грінченка»*

Філософія історії: енцикл. словник-довідник / за заг. ред. В. О. Огнев'юка; редкол.: В. О. Огнев'юк (голова), О. С. Александрова, Р. О. Додонов, Ю. В. Омельченко ; передм. В. О. Огнев'юка — К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2023. — 416 с.
Ф56
ISBN 978-617-658-032-4

Енциклопедичний словник-довідник включає в себе 420 статей, у яких відображено персональні та колективні здобутки дослідників філософії історії.

Для студентів, аспірантів, викладачів ЗВО та всіх, хто цікавиться філософією і філософією історії як її галуззю.

УДК 14:930.1(038)(07)

© Авторський колектив, 2023
© Заг. ред., передмова В. О. Огнев'юка, 2023
© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2023

ISBN 978-617-658-032-4

вав ментальність первісної людини з ментальністю дитини. *М. Блок* застосував категорію «ментальність» до аналізу внутр. світу людини раннього середньовіччя, *Л. Февр* — до ренесансної людини. Запозичивши концепт у етнологів, анналісти стали застосовувати його при вивченні більш складних і розвинутих суспільств. І хоч історики були далекі від наміру переносити психол. особливості дикунів на свідомість людей феод. або ранньобуржуазного періодів, проте вони переконалися в тому, що людина в різні епохи мислить неоднаково.

Надалі дослідження **І. м.** перетворилося на ядро нового методол. підходу до історії, яка б відрізнялася від позитивістських настанов зовн. фіксації іст. фактів та враховувала б інтерес самого дослідника. Позитивістська методологія історії, за словами *А. Гуревича*, «знає лише одну точку зору — точку зору зовн. спостерігача, який поводиться подібно астроному чи ентомологу». Анналістів не влаштовував підхід, згідно з яким люди минулого мислили та діяли керуючись тими самими мотивами, що й сучасна людина, тобто сусп. свідомість розглядалася як константа протягом усієї історії. Їм були близькі ідеї *В. Дільтея* та Баденської шк. неокантіанства щодо поділу «наук про природу» та «наук про дух». Іст. наука, на думку анналістів, належить до останньої категорії та має займатися пошуками смислів. Оскільки смисли є іст. мінливими, їх можна зрозуміти лише в контексті культури, що їх породила, тобто досліджуючи ментальність минулих епох. Констатація цього положення привела до переусвідомлення епістемологічної ситуації у філософії історії. Необхідною попередньої умовою «нового іст. дослідження» стало «занурення» науковця в ментальність тієї епохи, яку він збирався досліджувати, розшифровка сенсів і символів пам'ятників минулого. Артефакт чи стародавній текст самі по собі не є іст. джерелами, доки історик не інтерпретує їх, виходячи з семантики їх соціокульт. оточення. Перехід від «описової» до «інтерпретативної» історії самі анналісти порівнюють з «коперніканською революцією»; відтепер головним завданням історика стає реконструкція картини світу людей попередніх епох. Закликаючи до вивчення **І. м.**, анналісти відштовхувалися від систематичної критики традиційної історії у тому вигляді, в якому вона викладалася в європ. ун-тах та подавалася у наук. літ. Вони з підозрою ставилися до будь-яких умоглядних схем іст. процесу, включаючи філософсько-іст. побудови *Г. Гегеля, К. Маркса, О. Шпенглера, А. Тойнбі, М. Вебера* тощо. Водночас це свідчить про антропоцентричну переорієнтацію іст. дослідження. «...Я не забуваю про людей, — зазначав *Л. Февр*, — єдиних справжніх об'єктів історії — науки, що вписується в групу гуманітарних дисциплін всіх порядків і всіх ступенів поряд з антропологією, психологією, лінгвістикою тощо; науки, що цікавиться не якоюсь абстрактною, одвічною, незмінною за суттю людиною, завжди подібною самій собі, — але людьми, що розглядаються в рамках суспільств, членами яких вони є, членами цих суспільств у певну епоху їхнього розвитку, людьми, що мають численні обов'язки, займаються різноманітними видами діяльності, відрізняються прихильностями і звичками, які перемішуються, стикаються, суперечать одна одній, але зрештою доходять до компромісної згоди, встановлюючи деякий modus vivendi, що називається Життям». **І. м.**, на думку анналістів, мала перетворитися на «серце» суспільствознавства, яке вивчає соціум із найрізноманітніших позицій, включаючи соц., психол., етичну, реліг., естетичну, екон., політ. За допомогою категорії ментальності «об'єктивний» образ історії, накреслений сучасною наукою, доповнювався «суб'єктивним баченням світу людьми минулого». У результаті врахування ментальних особливостей виникає стереоскопічний погляд на іст. ситуацію. На думку дослідників **І. м.**, це має запобігти нав'язуванню істориком людям попередніх епох не притаманних їм уявлень та почуттів. Історії, яка оперувала одними абстрактними ідеями та вважала твори культури тим, за що вони себе видають, анналісти протиставляли **І. м.**, що здатна була встановити соціокульт. контекст цих ідей і творів.

Через дослідження **І. м.** фр. історики долучалися до структуралістської методології, активно вживаючи поняття «структура», «кон'юнктура», «цикл». Так, поняттям «структура» (structure) вони позначали найрізноманітніші феномени сусп. життя — від духовн. складу, звичного способу мислення до явищ економіки і політики, що були зумовлені природно-геогр. чинниками. Характерними ознаками «структур» є їх стійкість у часі, інертність, здатність протистояти змінам. Поняття «кон'юнктура» (conjoncture) віддзеркалювало пріоритет певних чинників у еволюції сусп-ва на конкретному її етапі. Внаслідок зміни кон'юнктури уможливлювалась динаміка окремих тенденцій розвитку сусп-ва, включаючи, зокрема, удосконалення техніко-технол. бази виробництва, співвідношення розміру заробітної платні й цін на основні споживчі товари, зростання чисельності населення тощо. Поняття «цикл» конкретизувало динаміку кон'юнктури, виявляючи в сусп. тенденціях повторювальні риси. З поняттям ментальності безпосередньо пов'язаний також концепт часу довгої тривалості.

Звернення до **І. м.** свідчить про зростання наук. інтересу до повсякденності, автоматизмів і стереотипів свідомості, до масовидних явищ життя простих людей, зокрема побуту, на противагу опису поворотів політ. історії, історії війн чи біографій видатних постатей. У перспективі **І. м.** могла б бути доповнена історією ідеологій, історією цінностей, історією уявлень тощо.

Р. Додонов

Історія науки і техніки. Міждисциплінарна наука, що вивчає історію пізнання світу, формування та поєднання між собою природничої, технічної, виробничої і гуманітарної складових культури; синтезує знання з різних галузей; розкриває кар-

тину накопичення суперечностей між людиною і природою та шляхи їх розв'язання в сучасних умовах. Як іст. дисципліна — досліджує процес еволюції наук. ідей, форм організації науки, діяльність наук. шк. та окремих учених із метою відтворення цілісної картини історії науки, виявлення концептуальних засад і закономірностей її розвитку. Предмет дослідження складають історія становлення світового і вітчизн. наукознавства, історія становлення і розвитку гуманітарних, сусп., технічних, фізико-математ., медичних, аграрних, геогр. та ін. наук, а також взаємодія вітчизн. та світової науки у вивченні конкретних наук. проблем. Ці дослідження сприяють узагальненню історико-навч. матеріалу.

До напрямів дослідження **І. н. і. т.** належить: розвиток науково-технічного потенціалу країни, закономірності та механізми розвитку науки, чинники, що впливають на цей процес, історіософія та методол. засади розвитку науки, еволюція соц. функції науки, періодизація історії науки, розвиток форм організації науки (академій, ін-тів, лабораторій, наук. зібрань, наук. товариств) тощо.

І. н. і. т. є інтегративною наукою: об'єднує на новому рівні досягнення окремих наук. напрямів. Оскільки ця наука є динамічно мінливою, то поповнюється новими знаннями, концепціями і факторами. Вона є одночасно природнича і технічна, аналізує шляхи розвитку науки і техніки, закономірності руху наук. знань у їх зв'язку з історією людства. Її вивчення формує критичний підхід до накопичених знань, розкриває суперечливе і незрозуміле в потрактовуванні та оцінці тих або тих подій у процесі зародження і розвитку науки й техніки.

І. н. і. т. — порівняно молода наука, яка починає оформлюватися як самостійний розділ іст. знання лише наприкінці XIX ст. (у 1892 р. уперше у Франції з'являється самостійна каф. історії науки). Відтоді починається період більш-менш прискореного розвитку **І. н. і. т.** як окремої наук. дисципліни, що привело в середині XX ст. до перетворення цієї науки на одну з найважливіших галузей іст. знання. Своїм предметом **І. н. і. т.** має не просто реконструкцію минулого наук. знання, а дослідження процесу розвитку науки з метою виявлення тих глибинних тенденцій і закономірних зв'язків, які визначають зміст і напрям цього процесу. Предмет **І. н. і. т.** складає інформація про події та творців **І. н. і. т.**, матер. пам'ятки **І. н. і. т.**; процеси здобуття, обґрунтування наук. і технічного знання в різних культурно-іст. умовах (контекстах), структура і зміст науково-технічного знання. Предмет у загальному вигляді (його вибір, структура, опис) повністю визначається метою і завданнями дослідження. Предметом також може бути і ненаукове знання (напр., міф). На основі предметної структури робіт з **І. н. і. т.** виокремлюють такі напрями: типологія за предметною структурою науки і техніки та їх проблематикою; типологія за масштабністю предмета дослідження; типологія за хронол. та геогр. принципом; наук. біографії; пам'ятки наук. і технічної думки; типологія робіт за специфікою мети, методів і засобів дослідження.

Останнім часом активно формується новий напрям — *джерелознавство* **І. н. і. т.** В історико-наук та історико-технічному дослідженні важливу роль відіграють поняття «факт» і «джерело». Факт — дійсна, невигадана подія, явище; твердо встановлені знання, отримані через досвід; служить для будь-якого висновку і є перевіркою для гіпотези. Джерело — писемна пам'ятка, документ, на основі якого розгортається наук. дослідження. Оскільки сьогодні наука і техніка відіграють провідну роль у житті людства, а також кожного індивіда, одним із завдань **І. н. і. т.** є проєктування картини майбутнього. При цьому актуальними залишаються прагнення глибше зрозуміти роль і місце цих явищ у сусп-ві, пошук шляхів і засобів прискорення розвитку та запобігання негативним наслідкам використання досягнень науки і техніки.

Р. Мартич

Історія повсякдення. Галузь іст. знання, предметом вивчення якої є сфера людської буденності у множинних історико-культ., політико-подієвих, етнічних і конфесійних контекстах. У центрі уваги **І. п.** комплексне дослідження способу життя і його змін у представників різних соц. верств, їхньої поведінки й емоційних реакцій на життєві події. Поява **І. п.** як самостійної галузі вивчення минулого зумовлена історико-антропол. поворотом у світовому гуманітарному знанні, що розпочався в кінці 60-х років XX ст. Витоки нового наук. ставлення до «буденного» сформовано в працях філософів феноменологічного напряму, зокрема *Е. Гуссерля*. Він першим звернув увагу на значущість культурол. осмислення сфери повсякдення людини, яку назвав «життєвим світом». А. Шюц увів у наук. обіг методол. важливі поняття: «щоденний здоровий глузд», «соціально-прийняті типізовані умовності». Виокремленню **І. п.** посприяли модерністські соціол. концепції, зокрема критична теорія сусп-ва, створена неомарксистами Франкфурт. шк. Роботи її представника *Г. Маркузе* скерували істориків і соціологів на аналіз механізмів маніпулювання свідомістю на рівні повсякденних практик. Теорія соц. конструювання амер. соціологів П. Бергера і Т. Лукмана наголошувала на важливості вивчення «зустрічей людей віч-на-віч», оскільки такі соц. взаємодії (інтеракції) є основним змістом повсякденного життя.

Серед істориків перспективність студіювання минувшини повсякденності першими позначили *М. Блок* і *Л. Февр* — засновники *Анналів шк.* У центрі їхнього розуміння повсякдення стояло завдання оновлення історії в її всеосяжності і цілісності. Подальшого розвитку ці принципи набули в працях *Ф. Броделя*, який розумів минуле як повільне чергування великих часових ритмів і екон. світів, до яких включав повсякденно-побутову складову. **І. п.** у його роботах була макроконтекстом життя людей.

Він вважав, що в економіці будь-якого сусп-ва, окрім структур матер. життя, наявні структури повсякдення, що охоплюють психологію і щоденні практики людей. До них дослідник зараховував: геогр. та екол. умови життя, трудову діяльність, потреби (в житлі, харчуванні, одязі, лікуванні), можливості їх задоволення (через техніку і технології), міжособистісні комунікації, вчинки, дії, бажання, очікування, ідеали, цінності і правила, які регулюють поведінку людей, ін-ти шлюбу, сім'ї, реліг. культи. *Ф. Бродель* окреслив перший підхід до **І. п.** — вивчення людської свідомості, психології і соц. поведінки для розуміння духу часу.

Другий підхід сформовано в нім. та іт. історіографії. Нім. дослідники (Г. Медик, А. Людтке) розглядають **І. п.** як історію рядових, звичайних і непомітних людей (груп), носіїв повсякденних інтересів. Предметне поле **І. п.** у нім. історіографії — вивчення *мікроісторії* пересічного населення, а також проблем культури як способу розуміння і узагальнення повсякденного життя. **І. п.** як синонім *мікроісторії* тлумачить і група іт. дослідників на чолі з *К. Гінзбургом* і *Дж. Леві*, об'єднані навколо започаткованого ними часопису «Quaderni Storici». З часом до прихильників другого підходу долучилися представники третього покоління *Анналів шк.* (*Ж. Ле Ґоф*, Р. Шартьє). Затребуваність мікроісторичного підходу в дослідженні **І. п.** зумовлена тим, що він привертає увагу до множини індивід. людських доль, відтворюючи простір наявних можливостей. Таким чином реконструкція повсякдення включає вивчення нездійснених можливостей і причин, у тому числі випадкових обставин реалізованого іст. вибору. Спільним для двох підходів у вивченні **І. п.** стало нове розуміння минулого як «історії знизу», де пріоритет надано «маленькій людині», зробивши цікавим для нащадків її поведінку і життєві орієнтири.

О. Драч

Історія релігії. Напрям дослідження релігії, предметом якого є: 1) іст. конкретні прояви реліг. життя, що виявляють себе в різноманітних типах реліг. формацій людства; 2) генеза і закономірність розвитку релігії. У складі релігієзнавства **І. р.** — основоположна галузь знань, дані якої складають базис для ін. напрямів вивчення релігії, на основі яких **І. р.**, своєю чергою, розробляє теор. підходи для систематизації та інтерпретації конкретно-іст. матеріалу. **І. р.** як розділ релігієзнавства є міждисциплінарною галуззю дослідження, до якої долучені в плані вивчення релігії ін. гуманітарні науки — археологія, етнографія, антропологія, історія, філологія тощо. Прагнення фіксувати в колективній пам'яті значущі для індивіда і сусп-ва події, зберігати для наслідування чи осмислення зразки поведінки, наділяти дидактичним змістом події минулого — одна з фундаментальних властивостей людської культури, що набула свого вираження у процесі формування **І. р.** Свої витоки вона бере з далекої архаїки, оскільки релігія — іст. явище, то основна увага приділялася вивченню міфології та історії. Архаїчні міфологічні, міфоісторичні оповіді, генеалогії богів і предків, героїчний епос, перекази і легенди про реліг. значимі для роду, племені, народу події складають пласт стародавніх культур. Ці протоісторії, що існували в усній традиції, у міру реліг. розвитку закріпилися в народних релігіях, у культі предків, відклавшись міцним шаром у фольклорі. Поява держав і державних релігій дали новий імпульс іст. реліг. свідомості, яка оформлювала своє бачення минулого в генеалогіях правителів (які часто походили від богів), хроніках та ін. видах іст. описів, закріплених у писемній формі.

Становлення наук. **І. р.** відбувається в Новий час, воно зумовлене зростанням критичного ставлення до релігій у цілому та її конкретних форм, а також деміфологізацією, десакралізацією і раціоналізацією іст. знання. Велику роль в обґрунтуванні теор. підходів наук. **І. р.** на початковому етапі відіграли філос. праці Д. Г'юма, *Ґ. Ґеґеля, Й. Гердера* та ін. мислителів. У цей і наступні періоди розвиток **І. р.** відбувався в тісному зв'язку з порівняльним релігієзнавством. У процесі вивчення міфології склалася передова для середини XIX ст. шк. **І. р.** — «міфологічна» (Я. Ґрімм, А. Кунн, Ф. М. Мюллер та ін.). Значний вплив на розуміння релігії істориками, соц. антропологами, етнографами здійснила еволюційна теорія Ч. Дарвіна, зокрема його робота «Походження видів» (1859). У дослідженнях первісного сусп-ва порушувалися питання походження сім'ї, мистецтва, права, моралі, релігії, приватної власності. Еволюційна теорія зумовила появу «антропол. шк.» релігієзнавства, представленої працями *Е. Тайлора*, Дж. Дж. Фрейзера та ін. Згідно з концепцією еволюціонізму, дослідження генези і вихідних форм реліг. явища є обов'язковим для його розуміння; це положення сприяло розвитку ранньої соціології релігії (*Е. Дюркгайм, М. Вебер*), психології релігії (З. Фрейд, *Е. Фромм*, К. Ґ. Юнг). *Е. Дюркгайм* звертається до елементарних форм реліг. життя, щоб виділити в релігії головне і постійне в усіх її модифікаціях, її функції в сусп. житті. Релігія, на його думку, пробуджує соц. почуття і культивує колективні уявлення. Іст. підхід був доповнений психол. аналізом релігії, вона набула вигляду психологічно-особистісного феномену. У XX ст. психоаналіз зробив істотний внесок у розуміння релігії як на індивідуально-психол., так і на соціально-психол. рівнях.

У 1950–1960-х роках під впливом ідей Й. Ваха, *М. Еліаде, П. Тілліха* й ін. мислителів у галузі феноменологічної **І. р.** утвердилася думка про необхідність вивчення не стільки конкретно-іст. змісту релігії, скільки іст. прошарків, які утворюють зовн. оболонку реліг. феномену, глибин духовн. життя аж до первісного ядра реліг. досвіду. Сучасна **І. р.** описує динамічний світ реліг. явищ у всьому його різноманітті, відтворює минуле різних релігій у конкретності їх форм, накопичує, зберігає інформацію про численні релігії, що існували й існують. Не втрача-

ють актуальності проблеми походження релігії, ранніх форм вірувань (залучаються нові дані археології, етнографії, порівняльного мовознавства тощо). Дослідження ведуться в руслі загальної історії релігії, історії даної релігії чи конфесії, країнознавчої історії релігій і конфесій.

Р. Мартич

«Історія русів». Найвизначніший в Україні історико-літературний твір кінця XVIII — початку XIX ст. До сьогодні не вдалося достеменно встановити автора і дату написання пам'ятки. Створення **«І. р.»** коливається в межах 1760–1820 рр. Протягом десятиріч твір поширювався в рукописних варіантах, один із його списків під назвою «История Русов, или Малой России» був виявлений у 1828 р. при інвентаризації біб-ки в м. Гриневі на Стародубщині. У 1846 р. завдяки О. Бодянському **«І. р.»** була опублікована в «Чтениях Общества Истории и Древностей Российских», а згодом вийшла окремою книгою.

Першим «офіційним» автором вважався архієпископ Мстиславський, Оршанський і Могильовський Г. Конiський, оскільки його ім'я стояло на вихідному аркуші видання О. Бодянського (1846). Крім того, його прізвище значилося у двох найбільш поширених варіантах рукописних списків 20–30-х років XX ст. Також називаються прізвища Г. Полетики, О. Безбородька, М. Рєпніна, А. Худорби та ін. відомих осіб, причетних до створення творів з історії України з нац. забарвленням.

«І. р.» — іст. праця, в якій описуються події від найдавніших часів до 1769 р. Умовно її можна поділити на два періоди: до татарської навали й післяординський період, у якому простежуються етапи литовсько-польськ. панування й козацько-гетьманського розвитку. Червоною ниткою у творі проходить ідея про культ., моральне й іст. право будь-якого народу, зокрема укр., на самостійний державно-політ. розвиток.

Назву руси (роси) автор виводить від імені князя Роса — Яфетового внука (в основу покладена одна з літописних легенд щодо походження слов'ян. народу від племені Яфета, названого слов'янами князем Словеном). В **«І. р.»** обстоюється думка, що слов'ян. племена з найдавніших часів проживали на своїх землях від Дунаю до Західної Двіни і від Чорного моря до рік Стирі, Случі, Дінця. Всю руську землю автор розглядав як велике Київ. князівство, до складу якого входили Галицька, Переяславська, Чернігівська, Сіверська, Древлянська обл. Княжі часи автор вважав початком самостійної укр. державності, наголошуючи, що Київ. Русь — державне утворення саме укр. народу, що Русь — це Україна, а не Росія, бо до Русі з рос. земель входила тільки Новгородська земля. Поділ д-ви розпочався з II половини XII ст.: спочатку на Галицьке і Володимирське-на-Клязьмі князівства, а пізніше виділилось Москов. князівство, яке Іван IV (Грозний) перейменував у Велику Русь. Причини втрати державної самостійності автор убачав у внутр. чварах і татарській навалі. З'єднання України з Литвою та Польщею відбулося добровільно задля спільної боротьби з татарами. Україна мала в Литві та Польщі рівноправне становище як у федеративній д-ві, але цю рівноправність насильно порушила Польща, відбираючи права й вольності укр. народу та чинячи реліг. гніт, що й викликало могутній спротив і війну, де провідна роль відводиться козацтву.

Автор доводив автохтонність укр. козацтва й приділив основну увагу боротьбі укр. народу проти чужоземного поневолення, найбільш повно описавши історію Козаччини, Хмельниччини й Гетьманщини. Боротьбу Козаччини проти польськ. гніту зображено в дусі традиційного укр. епосу і фольклору XVII–XVIII ст. Це низка національно-визв. війн, що висунули надзвичайних героїв — «гетьманів» К. Косинського, С. Наливайка, Т. Трясила, Д. Гуню, Я. Остряницю та ін. Головною подією у творі визначено Визв. війну середини XVII ст. під проводом Б. Хмельницького, якого автор називає досконалим політиком і «мужем великого розуму і мистецтва». В **«І. р.»** описуються битви на Жовтих Водах, під Корсунем, Пилявцями, Збаражем і Зборовим. У тексті Зборівського трактату автор зосереджує увагу на статті про те, що народ руський «має бути ні від кого, крім себе самого і уряду свого, незалежним, а уряд той вибирається і встановлюється загальною радою, добровільно од усіх станів, і присудом старшини і т-ва, за стародавніми правами і звичаями Руськими...»

«І. р.» містить нове трактування Переяславської ради й угоди 1654 р., що оцінюються як пошук протекції, реальної допомоги і захисту, як рівноправний союз двох близьких за походженням і вірою народів, а його мета зумовлюється необхідністю забезпечити безпеку обох держав від агресії Туреччини та Польщі. При цьому акцентується на суперечливому ставленні укр. сусп-ва до союзу з Москвою: старі козаки хотіли протекції від народу одновірного, а молоді і частина духовенства заперечували, вважали, що «з'єднатися з таким неключимим народом все одно, що кинутися з вогню у полум'я». Подальша трагедія укр. народу і його державності була пов'язана з порушенням підписаних договорів москов. самодержцями й використанням ними обопільно добровільного союзу народів як зручної підстави для експансії в укр. землях і поступового їх поглинання Москов. імперією. Але ця думка автором відкрито не висловлювалася. У творі зазначалося, що Україна з її яскраво вираженими козацько-демократ., державницькими традиціями і своєрідним характером та культурою народу, який створив цей суспільно-політ. лад, «не вписувалась» в абсолютистсько-монархічний устрій Москов. д-ви, і ця обставина стала далеко не останньою причиною трагічних для укр. народу стосунків між двома д-вами.

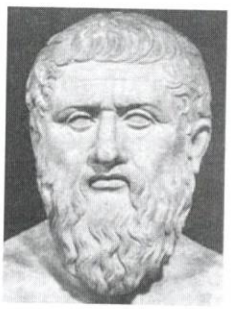
По-новому оцінюється діяльність ін. гетьманів. Так, Ю. Хмельницькому приписується ідея «нейтральства» (самостійності). Значну увагу приділено постаті І. Мазепи. Хоча автор досить стрима-

Осн. пр.: «Історіософічні етюди» (1946), «Християнство і сучасність» (1947), «Походження українського народу» (1947), «Естетична доктрина Шевченка» (1948), «Історична географія та проблеми слов'янського етногенезу на матеріалах гідронімії» (1966), «Скіфи. Мова і етнос» (1968).

П. має суттєвий наук. доробок з проблем етногенезу укр. народу, є автором праць про скіфську мову та етнос, досліджень трипільської, зарубинецької та черняхівської культур. За значну увагу до первісного мислення його називають попередником структуралізму. В історіософії **П.** чільне місце посідає концепція епох, яка розроблялася під впливом філософії історії *Ґ. Гегеля*. Вчений пише: «Там, де історики бачили досі лише хронол. послідовність часу, ми бачимо структурну суцільність епохи: плян, єдність, взаємозаступлювану оберненість категорій, політ., ідеол., екон., соц.». Послідовність в історії забезпечується не телеологічним шляхом, а постійним колом ідеол. боротьби, ідейного протистояння між попередньою епохою та наступною. Завдання історика — розкрити ідеологію епохи. Ідеологія складає ядро епохи і представлена думками та їх речовим втіленням. Аналіз епохи вдається, коли ми встановлюємо її межі. Межі у **П.** не тільки роз'єднують, а й поєднують, задають напрямок змін. В основі поняття меж лежить поняття негації: історик повинен у кожному явищі епохи бачити заперечення попередньої епохи, тобто подвійну структуру іст. явища: «Історія людства виразно свідчить, що ідеологія кожної нової епохи будувалася не сама по собі і не з самої себе, а з негації попередньої. Структуру нової ідеології визначала структура ідеології попередньої доби». Тобто, якщо явище суперечить структурі ідеології попередньої епохи, воно історичне і має право називатись новим. Але кожна теза обертається на антитезу поетапно: як і в середньовіччі, в епоху Ренесансу існує уявлення про писану в книгах істину, проте якщо середньовічний чернець шукав даності істини в Біблії, то гуманіст Ренесансу — у світських творах античних авторів. Епоха Нового часу постає з ідеї опанування матер. світу, органічно чужої середньовічній людині. «Ренесанс у протилежність середньовіччю підніс вагу гуманітарних, філол. дисциплін, мистецтва, що відтворює людину; на наступному етапі Новий час особливої ваги надав уже не філології й гуманітарним дисциплінам, а раціоналізмові та — дещо згодом — натуралізмові з тим, щоб відтак заступити їх — як раціоналізм, так і пізніший натуралізм, технікою». «Мага заступив філолог; філолога — філософ; філософа — дослідник природи, а цього останнього на новішому етапі — будівник машин», — пише **П.**

У статті «Християнство і сучасність» **П.** констатує кризу сучасної епохи, яка характеризувалася відокремленням д-ви й ідеології від церкви та підміною церкви д-вою, що зродило фашизм, і акцентує на новій тенденції — повороті до християн. думки: «Вихід із нинішньої світоглядної кризи може вказати не механічна кавзальність, а чудо. Не техніка, а віра, християн. шлях церкви». **П.** критично ставиться до ідеології фашизму («в особі фюрера нацизм претендував на абсолютність свого визнання»), викриває її псевдонауковість. У статті «Расова теорія на послугах германського фашизму» він зазначає, що у період нацизму індогерманістику було обернено на германоіндистику шляхом переміщення кінцевих просторових моментів уявлюваного іст. процесу.

Ю. Омельченко

Платон (від народження Арістокл) (428/427 р. до н. е. — 348/347 р. до н. е.). Давньогр. філософ, родоначальник платонізму, чия філос. концепція є джерелом багатьох напрямів класичного філософування і європ. стилю мислення в цілому. Народився в аристократичній родині тієї ж гілки Кодридів, що і Геракліт; названий на честь діда Арістоклом. Батько Арістон із роду останнього царя Аттики Кодра; мати Періктіона з роду Солона, одного із семи мудреців і першого законодавця полісної демократії. Отримав повну аристократичну освіту, опанувавши всі сфери античної культури. Знаковою подією в житті **П.** стала зустріч із Сократом у 407 р. до н. е., яка позначилася на способі його життя і думок. Сократ став центр. персонажем, який формував позицію **П.** практично у всіх (за винятком «Законів») діалогах, побудованих на основі сократичного методу експлікації змісту понять. Загибель учителя стала для **П.** важким ударом. Після страти Сократа **П.** надовго покидає Афіни. **П.** став засновником шк. як спеціального філос. навч. закладу. Платонівська академія може вважатися початком традиції спеціальної філос. освіти в європ. культурі.

Класифікація творчої спадщини **П.**: а) роботи раннього періоду (90-ті роки IV ст. до н. е.), в межах якого формується характерний для філософа метод понятійного аналізу («Апологія Сократа», «Критон», «Протагор», 1-ша книга «Держави»); б) праці перехідного періоду (80-ті роки IV ст. до н. е.), що містять (ще в імпліцитній або образно-міфологічній формі) базові ідеї платонівської системи («Горгій», «Менон», «Евтидем», «Кратил» та ін.); в) твори зрілого періоду (70–60 роки IV ст. до н. е.), у яких в експліцитній формі конституюється й аргументується авторська філос. концепція («Федон», «Федр», «Теетет», «Парменід», «Софіст», 2–10-та книги «Держави»); г) тексти пізнього періоду (50-ті роки IV ст. до н. е.), представлені «Законами».

П. поділяє світ на світи ідей і речей. Теорія пізнання **П.** виходить із положення, що відчуття не дають справжнього знання. Його осягнення можливе тільки за допомогою розуму. Предметом такого знання є не речі, а ідеї. Аксіологічним центром філософії **П.** є концепція світу ідей — ейдосів, або

зразків. Ідеї мають істотну відмінність від речей. Речі постійно виникають, змінюються і гинуть, а ідеї залишаються вічними і незмінними. Світ речей є відображенням світу ідей. Ідеї — це не тільки разові поняття, а суттєве буття. Коли людина народжується, то її ідеї ніби створюють світ речей. Важливе місце в теорії пізнання відводиться згадуванню: душа згадує ідеї, які вона знала ще до поєднання із тілом. **П.** розрізняв знання (знання про ідеї, пов'язані з чуттєвим світом) і думки. Знання приводять до абс. істини, а думки стосуються тільки зовн. боку предметів. Уперше в історії філософії **П.** порушив питання про співвідношення духу і матерії. Душі створюються Богом і мають здатність переселятися після смерті в ін. тіла.

У праці «Тімей» **П.** створив власну космологію. Він вважав, що космос творений і кінечний, він має сфероподібну форму. Світ складається з чотирьох елементів — землі, вогню, води, повітря — і створений Творцем, живою істотою з душею. Світова душа здатна до пізнання, в ній панують числові відношення і гармонія. Структурними елементами світу є деміург (божественний розум), світова душа і світове тіло (космос).

Важливе місце у філос. системі **П.** посідає вчення про сусп-во і д-ву. Питання політики і д-ви він пов'язує з моральністю (чеснотами) та етикою, які вважав вступом до політики. Тільки правильне виховання здатне забезпечити гармонію в душі, відповідно справедливість у д-ві. Він запропонував проєкт створення ідеального типу д-ви. В його основу покладено принцип сусп. справедливості. У працях «Держава» і «Політика» **П.** подає різні типи д-ви: монархія, аристократія, демократія, олігархія, теократія та тиранія. Визнає як справедливі форми д-ви монархію й аристократію. Життя в д-ві, на думку **П.**, має бути підпорядковане суворому контролю, тому велике значення в діяльності д-ви мають відігравати закони, які регламентували б права і обов'язки громадян. У системі, створеній **П.**, особистість повністю підпорядкована д-ві. **П.** сформулював низку універсальних принципів, на які спирається політ. діяльність.

Р. Мартич

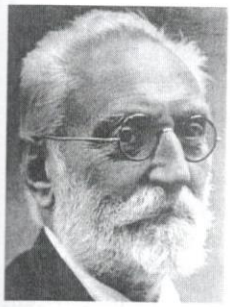
Плохій, Сергій Миколайович (23.05.1957). Українсько-канадсько-амер. історик, директор Укр. наук. ін-ту у Гарварді. 1980 р. закінчив Дніпропетровський ун-т, ступінь канд. іст. наук здобув у Москві в Унті дружби народів ім. П. Лумумби, д-ра іст. наук — у Київ. нац. ун-ті ім. Т. Шевченка. У 1983–1992 рр. викладав у Дніпропетровському унті, з 1991 р. — у Канаді в Альбертському ун-ті, з 1996 р. — наук. співробітник Канад. ін-ту укр. студій, заступник директора Центру укр. іст. досліджень ім. П. Яцика, з 2007 р. — проф. історії України Гарвард. ун-ту, з 2013 р. — директор Укр. наук. ін-ту в Гарварді. 2018 р. став лауреатом Шевченківської премії. Досліджує ранньомодерну і модерну історію України та Східної Європи, проблеми інтелектуальної історії, історії релігій.

Осн. пр.: «Козацтво та релігія» (2001), «Царі та козаки: Іконографічна студія» (2002), «Релігія і нація в модерній Україні» (2003), «Україна та Росія: Репрезентації минулого» (2008), «Ялта: Ціна миру» (2010), «Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій» (2012), «Остання імперія. Занепад і крах Радянського Союзу» (2014), «Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності» (2015), «Загублене царство. Історія "русского мира"» з 1470 р. до сьогодні» (2017).

П. наголошує на потребі застосування до історії України транснаціональних підходів. Зокрема, укр. історію слід переосмислити заради того, щоб подолати обмеження, накладені на неї спочатку імперською, а потім нац. парадигмами. Історики мають перейти від патріотичного краєзнавства і пропаганди місцевих «правд» до написання історії нації, де фігуруватимуть усі регіони, включно із Кримом, до усвідомлення того, що меншини слід включити в новий наратив укр. історії як складову колективного «ми», важливий елемент укр. історії, котрий відрізняє її від історії ін. земель. **П.** зазначає, що укр. іст. наратив у межах XIX — початку XX ст. визначав українців як народ, котрий мав д-ву в часи Київ. Русі, породив конфлікт з традиційною рос. історіографією. Територіально новий укр. наратив пов'язав історію православної України в межах Рос. імперії з історією греко-католицької України в межах Австро-Угорської імперії. Нац. наратив розглядав укр. історію як становлення укр. народу в результаті низки злетів і падінь, тому історики працювали заради пробудження своєї нації. Після 1991 р. панівною в укр. історіографії стала нац. парадигма: укр. нація нарешті здобула гору в історіогр. змаганні з домінуванням рос. та польськ. націй. Разом з тим сучасність вимагає нового підходу до історії, де Україна розглядається як цивілізаційний і культ. кордон, як роздільна лінія і водночас місток між Центр. та Східною Європою. На думку **П.**, століття прикордонної історії спричинили розмитість і фрагментованість укр. ідентичності. Так, укр. степове прикордоння стало місцем зародження козаків і відповідного типу ідентичності: козацтво не тільки зневажало державні кордони, а й руйнувало культ. кордони, що розділяли степ і заселені території, християнство та іслам, польськ. шляхетську демократію й москов. автократію.

П. також фокусується на складному процесі самоідентифікації рос. нації та ролі, яку відігравали у ньому українці, аналізує, яким чином рос. лідери, починаючи з Івана Грозного і закінчуючи В. Путіним, використовували рос. ідентичність як знаряддя досягнення своїх імперських цілей. Поряд із цим **П.** розкриває центр. роль, яку в рос. ідентичності відіграє Україна: вона — і той «інший», на тлі якого виокремлює себе Росія, і водночас елемент пансла-

У

Унамуно, Міґель де (*ісп.* Miguel de Unamuno y Jugo) (29.09.1864 — 31.12.1936). Ісп. філософ, поет, есеїст. Народився в родині комерсанта. За походженням баск, проте писав ісп. мовою. У 1884 р. закінчив філос. ф-т Мадридського ун-ту, 1891 р. отримав посаду проф. ун-ту в Саламанці, у 1901 р. став його ректором. 1924 р. за критику диктаторського режиму М. Прімо де Рівери був висланий на Канарські о-ви, звідки тимчасово виїхав до Франції. Додому повернувся у 1930 р., був депутатом Кортесів. Певний час підтримував режим Ф. Франко, проте пізніше виступив з його різкою критикою, через що втратив посаду ректора ун-ту і до смерті перебував під домашнім арештом.

Осн. пр.: «Цивілізація і культура» (1896), «Життя Дон Кіхота і Санчо» (1905), «Про трагічне почуття життя у людей і народів» (1913), «Агонія християнства» (1924), «Святий Мануель Добрий, мученик» (1930).

У ранній період творчості **У.** був прихильником соціалізму, на становлення його філос. поглядів значний вплив мали ідеї *К. Маркса*, Ф. Лассаля, М. Бакуніна. Але після смерті трирічного сина філософ переживає глибоку духовн. кризу, внаслідок чого створює власну персоналістську філософію «кіхотизму», в якій значне місце посідає розуміння ролі особистості в історії. У цей період він переосмислює ідеї *Августина*, Б. Паскаля, С. К'єркеґора, Л. Толстого, Л. Шестова. Головними темами його творчості стають віра, смерть, безсмертя, трагічність людського буття («агонія» (від *гр.* агон — боротьба) як результат непримиренного дуалізму між вірою і розумом). Для **У.** справжнє життя починається не тоді, коли людина з жахом усвідомлює абсурдність свого нетривалого існування, а коли перемагає страх і живе «по-донкіхотськи», як «агоніст», людина, що навіть під час агонії веде «постійний бій із відчаєм розуму».

Справжня іст. реальність полягає, за **У.**, не в об'єктивному потоці іст. подій, а у «вічній традиції» й «інтраісторичному» шарі історії, який являє собою її символічний осад. Ця реальність народу непроникна для розуму, а відкривається життєвому почуттю і фантазії. Справжню «інтраісторичну» реальність **У.** виявляє в образі Дон Кіхота — духовно-морального абсолюту, що має «божевільну жагу безсмертя для свого імені». Дон Кіхот є ірраціональним символом абсурдної віри, в якій перед очевидним фактом конечності всього сущого людина все ж живе і діє так, нібито вічність існує. Така віра передбачає муки розуму, серцеве шаленство, сумнів. Ті, хто не має такої віри, охоплені відчаєм, вони «не в змозі вирватися з лещат розуму, він тягне їх до злоби і презирства». **У.** писав: «Велич Дон Кіхота в тому, що він був осміяний і переможений, адже, будучи переможеним, він був переможцем: панував над світом, даючи йому сміятися над собою».

У. протиставляє християнству як «онауковленій релігії» справжнє християнство, де віра виступає як боротьба та особистий акт мужності. Для нього християнство — не доктрина, а саме життя особистості, справжнє християнство шукає вічного життя поза історією. **У.**, аналізуючи іст. прогрес, пише: «Для Христа і для всіх тих, хто разом із ним вірив у близький кінець світу, прогрес не мав жодного значення. Не існує прогресу у святості. Неможливо сьогодні, у XX ст., бути більш святим, ніж в II, в IV або XI ст. Християнин не може вірити в те, що прогрес сприяє спасінню душі. Громадян., іст. прогрес не є шляхом душі до Бога».

Крізь призму «кіхотизму» **У.** розглядає іст. долю Іспанії. Він бачить у «божевіллі» Дон Кіхота одну з вищих реальностей «інтраісторії», а в самому лицарі — душу Іспанії, яку слід відродити до життя і тим самим врятувати не тільки Іспанію, але й Європу. Він приходить до висновку, що наук. та екон. прогрес не можуть слугувати принципом для оцінки долі народу, адже в ісп. народу свої норми — духовн. розвиток, роздуми над естетичними питаннями, пошуки справедливості. «Мудрість, віра, справедливість, терпіння, доброта — це одне, а математика — це інше», — стверджує філософ. Через це його зараховують до виразників ісп. «месіанізму». Разом з тим мотиви «агонії Іспанії» розглядаються в контексті «агонії християнства» і кризи західної християн. цивілізації.

Ю. Омельченко

Утопія. Дещо фантастичне, нездійсненна мрія; ідеальний сусп. устрій без наук. обґрунтування (з *гр.* — місце, якого немає). Дане поняття використовується для описування уявного ідеального сусп. ладу, а також творів, що містять нереальні плани соц. перетворень; походить від назви однойменного твору англ. філософа Т. Мора (1516). Відмова від дослідження соц. дійсності, інтелектуалізм, прагнення репрезентувати інтереси людства в цілому відрізняють **У.** від науки, міфології та ідеології. Джерелом **У.** на кожному окремо взятому проміжку реального іст. часу могли виступати соц. ідеології, технол. міфи, екол. етика тощо. Формування **У.** стало свідченням процесів усвідомлення та рефлексії всеохопних кризових явищ сусп-ва. **У.** можна тлумачити також як мрію про досконалість світу, здатну забезпечити перевірку і відбір найбільш функціональних моделей сусп. розвитку. При цьому трагізм процедур втілення **У.** нерідко тлумачиться як наслідок того, що вони являють со-

бою вираження антиприродного, надприродного вимірів, які можуть бути тільки силою впроваджені у свідомість середньої людини.

У. в низці ідеальних конструкцій людського розуму здатні відображати: мрію про світ постійного і повного чуттєвого задоволення; пошук ідилічних станів благополуччя, референцією якого є моральні та естетичні обмеження; орієнтацію на акцентовано впорядковане розумною і моральною д-вою благополуччя; надію на здійснення одухотвореної мети перемоги Добра над Злом поза матер. аспектами цього процесу; проєкт удосконалення людського сусп-ва через організаційно-інтелектуальні новації тощо.

Через поширення утопічних поглядів, впливу яких не уникла жодна іст. епоха, жоден народ і жодна культура, можна вважати **У.** універсальною властивістю людської свідомості. В античності утопічні умонастрої як абстрактні умогляди, які несуть в собі елемент соц. критики, тісно переплітались з легендами про «золотий вік», про «блаженні міста і території», являючи собою, як правило, ілюстративний матеріал до тих чи ін. філософсько-етичних висновків авторів. Праобразом усіх раціоналістичних **У.** є ідеал справедливого сусп-ва, виведений *Платоном*, а згодом осмислюваний наступними мислителями. Зокрема, Т. Мор описав уявний ідеальний сусп. устрій майбутнього. Англ. філософ Б. Рассел охарактеризував **У.** Т. Мора як «на диво ліберальну» у багатьох відношеннях, особливо стосовно війни, релігії та корисності «м'якого» кримінального закону. Проте життя в «Утопії» Т. Мора та в більшості інших **У.**, на думку Б. Рассела, було б неймовірно «нудним» через відсутність різноманіття. Це є недоліком усіх планових соц. систем, як реальних, так і уявних.

В епоху Відродження і Великих геогр. відкриттів **У.** набула переважно форми описів досконалих держав, які нібито існують нині або існували колись («Місто Сонця» Т. Кампанелли, «Нова Атлантида» Ф. Бекона, «Історія севарамбів» Д. Вераса тощо). З кінця XVIII ст. **У.** переорієнтувалася на цілком визначений час, перемістивши своїх героїв у майбутнє. У XVII–XVIII ст. набули поширення **У.** у вигляді різноманітних проєктів соціально-політ. реформ. З середини XIX ст. **У.** все більше перетворюються на специфічний жанр полемічної літ., присвячений проблемі сусп. ідеалу.

У. різноманітні за соц. звучанням: рабовласницькі («Держава» *Платона*, «Виховання Кіра» Ксенофонта та ін.); феодально-теократичні (містична філософія історії Йоахима Флорського (XIII ст.), «Християнополіс» Й. В. Андреа (1619) та ін.); буржуазні («Республіка Океанія» Дж. Гаррінґтона (1656), «Погляд назад» Е. Белламі (1888) та ін.); твори утопічного соціалізму («Трактат про домашню і землеробську асоціації» Ш. Фур'є (1822), «Нове християнство» (1825) та ін.); технократичні («Інженери і система цін» Т. Веблена (1921) та ін.); анархічні («Дослідження про політичну справедливість» В. Ґодвіна (1793), «Єдиний і його власність» М. Штірнера (1845) та ін.). Багато утопічних творів пропонували процедури вирішення окремих важливих для людства проблем: трактати про «вічний мир» (Еразм Роттердамський, *І. Кант*, Дж. Бентам та ін.), педагогічні **У.** (Я. А. Коменський, *Ж-Ж. Руссо* та ін.), науково-технічні (Ф. Бекон та ін.).

У. як жанр має специфічні риси. Автори **У.**, як правило, переконані в можливості розв'язання усіх протиріч сусп-ва через одноразове застосування деякої універсальної схеми, що розглядається як порятунок від соц. зла. Тому для **У.** характерними є антиісторизм, зумисний відрив від реальності, нігілістичне ставлення до дійсності, прагнення конструювати соц. відносини за принципом «усе має бути навпаки», схильність до формалізму, перебільшення ролі виховання і законодавства. У свій спосіб утопісти стимулювали розвиток методів прогнозування і сценаріїв задля аналізу та оцінювання бажаності й імовірності передбачуваного розвитку подій.

У. як система поглядів зумовила появу понять «антиутопія» та «дистопія», які мають протилежну конотацію — намагання виявити негативні риси соц. устрою. У системі опозиційних відношень антиутопію називають «перемогою сил розуму над силами добра».

Р. Мартич

Ф

Фактори історичного процесу. Чинники, які впливають на хід історії. **Ф. і. п.** можуть бути природними (географічно-кліматичні, демогр.), штучними, тобто пов'язаними з людською діяльністю (технол.); у сучасній філософії історії прийнято розглядати ці фактори у взаємодії.

Вплив геогр. середовища (рельєфу, клімату, водних ресурсів) на іст. процес помітили ще у давнину (*Геродот, Полібій, Страбон* у Греції, *ібн-Халдун* на Сході), але наук. обґрунтування *геогр. детермінізму* як визначального **Ф. і. п.** почалося з XVI ст. у творах Ж. Бодена і *Ш.-Л. Монтеск'є*. Ж. Боден ключовим фактором іст. процесу вважав клімат: той не лише впливає на фізіологію та психологію окремих людей, а й на нац. характер і політ. устрій д-ви. *Ш.-Л. Монтеск'є* окрім кліматичних умов пояснював характер правління розмірами д-ви.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА 5
ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ, використаних у тексті 6
Августин, Аврелій 8
Агіографія 8
Адорно, Теодор 9
Айзенштадт, Шмуель 10
Акторно-мережева теорія 11
Альбвакс, Моріс 12
Аль-Біруні 12
Аль-Масуді 13
Альтернативна історія 14
Аналітична філософія історії 15
Андрущенко, Віктор Петрович 16
Анкерсміт, Франклін 16
Анналів школа 17
Антонович, Володимир Боніфатійович 18
Антропоморфізм як метод пізнання у філософії історії 19
Антропосоціогенез 20
Антропоцентризм як методологічний принцип філософії історії 21
Апель, Карл-Отто 22
Арендт, Ганна 23
Ар'єс, Філіп 23
Арістотель 24
Аркас, Микола Миколайович 25
Арон, Реймон 26
Архетипи історичні 27
Ассман, Ян. Ассман, Аляйда 27
Ат-Табарі 28
Атталі, Жак 29
Багалій, Дмитро Іванович 30
Барг, Михайло Абрамович 30
Бауман, Зиґмунт 31
Безсмертний, Юрій Львович 32
Беньямін, Вальтер 33
Берґсон, Анрі 33
Бердяєв, Микола Олександрович 34
Бернгайм, Ернст 35
Берр, Анрі 36
Бжезинський, Збіґнєв 36
Білефельдська школа 37
Блок, Марк 38
Бобжинський, Міхал 38
Бовуар, Сімона де 39
Бойко-Блохін, Юрій Гаврилович 40
Бойченко, Іван Васильович 40
Боссюе, Жак-Бенінь 41

Брайчевський, Михайло Юліанович 42
Брейзіґ, Курт 43
Бродель, Фернан 44
Буркгардт, Якоб 45
Вайт, Гайден 46
Вебер, Альфред 46
Вебер, Макс 47
Велер, Ганс-Ульріх 48
Виклик — відгук 49
Війна 50
Віко, Джамбаттіста 51
Віндельбанд, Вільгельм 52
Вольтер 53
Внутрішня і зовнішня колонізація 54
Вундт, Вільгельм 54
Габермас, Юрґен 56
Гаґен, Марк фон 57
Гаєк, Фрідріх фон 57
Гайдеґґер, Мартін 58
Гантінґтон, Семуел 59
Гаусгофер, Карл 60
Геґель, Ґеорг 61
Гейзинґа, Йоган 61
Географічний детермінізм 62
Геоісторія 63
Гердер, Йоганн Готфрід 64
Геродот 65
Героїчна доба 66
Гесіод 67
Гінце, Отто 67
Глобалізація 68
Глобалістика 69
Гоббс, Томас 71
Гобсбаум, Ерік 71
Гоголь, Микола Васильович 72
Гомер 73
Го Можо 74
Горкгаймер, Макс 75
Грицак, Ярослав Йосипович 75
Грінченківська філософська школа 76
Грінченко, Борис Дмитрович 77
Грушевський, Михайло Сергійович 78
Губерський, Леонід Васильович 79
Гумільов, Лев Миколайович 79
Гуревич, Арон Якович 80
Гуссерль, Едмунд 81
Ґадамер, Ганс-Ґеорг 82
Ґвардіні, Романо 83
Ґедройць, Єжи 84
Ґенон, Рене 85
Ґінзбурґ, Карло 86
Ґірц, Кліфорд 86
Ґобіно, Жозеф Артюр де 87
Ґонсалес-і-Ґонсалес, Луїс 88

Ґурка, Ольґерд ... 89
Даймонд, Джаред ... 89
Данилевський, Микола Якович ... 90
Дебор, Ґі ... 91
Делюмо, Жан ... 92
Держава ... 92
Детермінізм ... 93
Джерелознавство ... 94
Дільтей, Вільгельм ... 95
Доіндустріальне суспільство ... 97
Доля ... 97
Доманська, Єва ... 98
Донцов, Дмитро Іванович ... 99
«До питання про роль особистості в історії» ... 100
Дорошенко, Дмитро Іванович ... 101
Доусон, Крістофер Генрі ... 102
Драгоманов, Михайло Петрович ... 103
Дройзен, Йоганн ... 104
Дух народів ... 105
Дюбі, Жорж ... 106
Дюркгайм, Еміль ... 106
Еко, Умберто ... 108
Екстерналізм та інтерналізм у філософії історії ... 109
Еліаде, Мірча ... 110
Еліас, Норберт ... 111
Есхатологія ... 112
Євразійство ... 112
Європоцентризм ... 113
Євсевій Кесарійський ... 114
Єфименко, Олександра Яківна ... 115
Єфремов, Сергій Олександрович ... 116
Закони історичного розвитку ... 117
Зедльмайр, Ганс ... 119
Земон Девіс, Наталі ... 120
Зіммель, Ґеорґ ... 120
Зюсьмільх, Йоганн ... 121
Ібн-Халдун ... 122
Ідентичність ... 123
Ідеологія та її історичні форми ... 124
Індіанізм ... 125
Індустріальне суспільство ... 126
Інформаційне суспільство ... 126
Історизм ... 127
Історична аксіологія ... 127
Історична антропологія ... 128
Історична епістемологія ... 129
Історична епоха ... 130
Історична міфологія ... 131
Історична пам'ять ... 131
Історична реальність ... 132
Історичний матеріалізм ... 133
Історичний месіанізм ... 134
Історичний простір і час ... 135
Історичний процес ... 135

Історичні та неісторичні народи ... 136
Історичні типи наукової раціональності ... 138
Історіографія ... 139
Історіософія ... 141
Історіософія Інституту Абі Варбурґа ... 141
Історія ... 142
Історія ідей ... 144
Історія ментальностей ... 144
Історія науки і техніки ... 145
Історія повсякдення ... 146
Історія релігії ... 147
«Історія русів» ... 148
Йорк фон Вартенбурґ, Пауль ... 149
Камю, Альбер ... 150
Канґрґа, Мілан ... 151
Кант, Іммануїл ... 151
Карамзін, Микола Михайлович ... 153
Карлайл, Томас ... 153
Карсавін, Лев ... 154
Кассірер, Ернст ... 155
Кастельс, Мануель ... 156
Київська історична школа М. Грушевського (КІШГ) ... 157
Київська релігійно-філософська школа ... 158
Київська філософсько-антропологічна школа ... 159
Київське релігійно-філософське товариство ... 159
Кінець історії ... 160
Кліометрія ... 161
Ключевський, Василь Йосипович ... 162
Когнітаріат ... 163
Козеллек, Райнгард ... 163
Коллінґвуд, Робін ... 164
Коло лівих істориків ... 165
Кондорсе, Жан Антуан де ... 166
Конрад, Микола Йосипович ... 167
Конт, Оґюст ... 168
Конфуцій ... 169
Концепт «Галичина — український П'ємонт» ... 170
Концепт «Київ — другий Єрусалим» ... 171
Концепт «тоталітарні близнюки» ... 171
Концепції залежності (залежного розвитку) і периферії ... 173
Концепції соціокультурного дифузіонізму та гіпердифузіонізму ... 174
Концепція множини та Імперії ... 175
Концепція фронтиру ... 176
Концепція чотирьох світових монархій ... 177
Корбен, Ален ... 177
Костомаров, Микола Іванович ... 178
Кремень, Василь Григорович ... 179
Кримський, Сергій Борисович ... 180
Крип'якевич, Іван Петрович ... 181
Кроче, Бенедетто ... 182
Куліш, Пантелеймон Олександрович ... 183
Культурно-історична типологія ... 184
Кульчицький, Станіслав Владиславович ... 185
Кун, Томас ... 185

Лампрехт, Карл ... 186
Латтимор, Овен ... 187
Лацарус, Моріц ... 188
Ле Бон, Ґюстав ... 189
Леві, Джованні ... 190
Леві-Брюль, Люсьєн ... 190
Леві-Строс, Клод ... 191
Левіт, Карл ... 192
Ле Ґофф, Жак ... 192
Ле Руа Ладурі, Еммануель ... 193
Лефевр, Анрі ... 194
Липа, Юрій Іванович ... 195
Липинський, В'ячеслав Казимирович ... 196
Лисяк-Рудницький, Іван Павлович ... 197
Літопис ... 199
Лободовський, Юзеф ... 200
Лок, Джон ... 201
Львівська історична школа М. Грушевського (ЛІШГ) ... 202
Люббе, Герман ... 203
Людина як суб'єкт історичного процесу ... 203
Маблі, Габрієль ... 204
Макіавеллі, Нікколо ... 205
Маклуен, Маршалл ... 206
Макніл, Вільям ... 207
Макроісторія ... 208
Максимович, Михайло Олександрович ... 209
Маланюк, Євген Филимонович ... 210
Маргінальність як тенденція історичного розвитку ... 210
Маркс, Карл ... 211
Маркузе, Герберт ... 212
Маси й натовпи ... 214
Медієвістика ... 215
Ментальність ... 216
Метанаратив ... 216
Метапатерни історії ... 217
Мечников, Лев ... 218
Михальченко, Микола Іванович ... 219
Мікроісторія ... 219
Мірчук, Іван ... 220
«Місця пам'яті» ... 221
Міфологема «російський світ» («русский мир») ... 221
Міхновський, Микола Іванович ... 222
Мішле, Жуль ... 223
Моделі історії ... 224
Моммзен, Теодор ... 224
Монтеск'є, Шарль-Луї ... 225
Морґан, Льюїс Генрі ... 226
Морґентау, Ганс ... 227
Морфологія історії ... 227
Наїм, Мойзес ... 228
Неґрі, Антоніо ... 229
Нєзбжицький, Єжи ... 230
Нібур, Рейнгольд ... 231
Німецька історична школа ... 232

Ніцше, Фрідріх ... 233
Нова інтелектуальна історія ... 233
Нова культурна історія ... 235
Нова хронологія ... 236
Нольте, Ернст ... 237
Нора, П'єр ... 237
Норманізм та антинорманізм ... 238
Огієнко, Іван Іванович ... 239
Оглоблин, Олександр Петрович ... 240
Одеське товариство історії та старожитностей ... 241
Окіншевич, Лев Олександрович ... 242
Органічна та неорганічна модернізація ... 244
Орієнталізм та окциденталізм ... 245
Ортеґа-і-Ґассет, Хосе ... 246
Осадчук, Богдан Іванович ... 247
Особистість в історії ... 248
Павленко, Юрій Віталійович ... 249
Пайпс, Річард ... 250
Парадигма класичної філософії історії ... 250
Парадигма некласичної філософії історії ... 251
Періодизація історична ... 252
Петров, Віктор Платонович ... 252
Платон ... 253
Плохій, Сергій Миколайович ... 254
Плутарх ... 255
«Повість минулих літ» ... 256
Погодін, Михайло Петрович ... 257
Полібій ... 257
Політика історичної пам'яті ... 258
Полонська-Василенко, Наталія Дмитрівна ... 259
Попович, Мирослав Володимирович ... 260
Поппер, Карл ... 261
Постіндустріальне суспільство ... 262
Постісторія ... 262
Постмодернізація ... 263
Приватний/публічний простір в історії ... 264
«Присмерк Європи» ... 266
Пріцак, Омелян Йосипович ... 267
Провіденціалізм ... 268
Прогрес і регрес в історії ... 269
Прометеївська епоха ... 270
Пропаганда ... 270
Психоісторія ... 272
Пуфендорф, Самуель ... 273
Раґнарьок ... 274
Ранер, Карл ... 275
Ранке, Леопольд фон ... 276
Революція ... 276
Рейшауер, Едвін ... 277
Релігія як духовний підсумок цивілізації ... 279
Ритми історії ... 280
Рікер, Поль ... 281
Рікерт, Генріх ... 281
Ріттер, Йоахім ... 282

Роль насилля в історії ... 284
Російська військова агресія проти України ... 284
Ростоу, Волт Вітмен ... 286
Русифікація ... 286
Руссо, Жан-Жак ... 288
Рушійні сили історії ... 289
Рюкерт, Генріх ... 290
Самореалізація людського індивіда як закон історії ... 290
Сарбей, Віталій Григорович ... 291
Сартр, Жан-Поль ... 292
Світогляд ... 293
Середній клас ... 294
Серто, Мішель де ... 295
Сима Цянь ... 295
Синергетичний підхід у дослідженнях історії ... 297
Скарадзінський, Богдан ... 298
Слотердайк, Петер ... 299
Смолій, Валерій Андрійович ... 300
Совєтологія ... 300
Соловйов, Сергій Михайлович ... 301
Сорель, Жорж ... 302
Сорокін, Питирим Олександрович ... 303
Соціальна історія («нова соціальна історія») ... 303
Спенсер, Герберт ... 304
Спільність ... 305
Страбон ... 306
Субтельний, Орест Миколайович ... 307
Суспільно-економічна формація ... 308
Сціборський, Микола Орестович ... 308
Тайлор, Едвард ... 309
Талеб, Нассім ... 310
Тард, Габрієль ... 311
Тартуська школа ... 312
Таубес, Якоб ... 313
Тацит ... 313
Типи історичності життєвого світу Е. Гуссерля ... 314
Тілліх, Пауль ... 315
Тіт Лівій ... 317
Тожецький, Ришард ... 317
Тойнбі, Арнольд ... 318
Тоффлер, Елвін ... 319
Трейчке, Генріх фон ... 320
Трелч, Ернст ... 321
Тюрґо, Анн Робер Жак ... 321
Унамуно, Міґель де ... 323
Утопія ... 323
Фактори історичного процесу ... 324
Фань Веньлань ... 325
Фаталізм ... 326
Февр, Люсьєн ... 327
Феґелін, Ерік ... 328
Феєрбах, Людвіг ... 329
Фербенк, Джон ... 330
Ферґюсон, Ніл ... 332

Філософія історії ... 332
Філософія історії в індійській філософській думці ... 334
Філософія історії в СРСР ... 335
Філософія історії в Україні за часів незалежності ... 337
Філософія історії в українській діаспорі ... 338
Філософія історії епохи постмодерну ... 339
Філософія історії «кола Бахтіна ... 340
Філософія історії «консервативної революції» ... 341
Філософія історії Ново часу та доби Просвітництва ... 343
Філософія історії «пізнього капіталізму» ... 344
Філософія історії постколоніалізму ... 345
Філософія історії світ-системного підходу ... 347
Філософія історії Середніх віків та епохи Відродження ... 348
Філософія історії Стародавньої Греції та Риму ... 348
Філософія історії української національної ідеї ... 350
Філософія історії як зміни стилів ... 352
Фіхте, Йоганн ... 353
Франко, Іван Якович ... 355
Фромм, Еріх ... 356
Фукідід ... 357
Фуко, Мішель ... 357
Фукуяма, Френсіс ... 359
Футурологія ... 359
Харарі, Ювал Ной ... 360
Хіліазм ... 361
Християнська парадигма філософії історії ... 362
Хронос і Кайрос ... 363
Цивілізаційні хвилі ... 364
Цивілізація ... 364
Час осьовий ... 366
Чоран, Еміль ... 366
Шевельов (Шнайдер), Юрій Володимирович ... 367
Шевченко, Тарас Григорович ... 368
Шелер, Макс ... 369
Шеллінґ, Фрідріх Вільгельм ... 371
Шелухін, Сергій Павлович ... 372
Шинкарук, Володимир Іларіонович ... 373
Шлемкевич, Микола Іванович ... 374
Шляєрмахер, Фрідріх ... 375
Шмітт, Карл ... 376
Шпенґлер, Освальд ... 376
Шпет, Густав Густавович ... 377
Шпорлюк, Роман Васильович ... 378
Штраус, Лео ... 379
Шуйський, Юзеф ... 379
Яворницький (Еварницький), Дмитро Іванович ... 380
Яворський, Матвій Іванович ... 381
Яковенко, Наталя Миколаївна ... 382
Янів, Володимир-Михайло Осипович ... 383
Японська філософія історії ... 384
Ясперс, Карл ... 385
Ящук, Тамара Іванівна ... 386
ДЖЕРЕЛА ... 388
АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ ... 406

Довідкове видання

ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ

Енциклопедичний словник-довідник

За подані матеріали відповідають автори

За загальною редакцією
В. О. Огнев'юка

У виданні з навчальною метою
(п. 6 ст. 15, ст. 23 Закону України «Про авторське право і суміжні права»)
використані матеріали, в тому числі ілюстративні,
що містяться у вільному доступі в мережі «Інтернет»

НМЦ видавничої діяльності
Київського університету імені Бориса Грінченка
Завідувачка НМЦ видавничої діяльності *М. М. Прядко*
Відповідальна за випуск *А. М. Даниленко*
Над виданням працювали
Потравка Л. В., Гетьман Н. І., Погорєлова Н. І., Нестерова Т. В.